

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1974.3.04>

G. TROSKA

SAAREMAA KÜLAD XIX SAJANDIL

Mitmesugustes asustuselastes uurimustes on Saaremaale pühendatud mõnevõrra rohkem tähelepanu kui teistele Eesti piirkondadele. Saaremaa on üks väheseid piirkondi, mille kohta on üldisemat laadi käsitluste kõrval ilmunud nii põhjalik uurimus nagu E. Scheibe «Siedlungsgeographie der Inseln Ösel und Moon».¹ Uurijate huvi Saaremaa vastu on mõistetav, sest sealsed külad paistavad veel tänapäevalgi silma mitmete omapäraste ja arhailiste joonte poolest, mida mujal Eestis XIX sajandil toimunud radikaalsete muudatuste tõttu enam ei leidu.

Senistes uurimustes on peatähelepanu pööratud külavormide tekke- ja arenemisprobleemidele varasemal sajandil, XIX sajandil Saaremaal ja mujalgi Eestis toimunud arengut aga ei ole veel üldse lähemalt valgustatud. Kuid just XIX sajandil leidsid Eesti majanduslikus ja ühiskondlikus arengus aset murrangulised sündmused, mis ei jätnud oma mõju avaldamata ka asustuse arengule. Käesolevas uurimuses ongi vaatluse alla võetud Saaremaa ja Muhu asustuse arengut ja üldpilti XIX sajandil iseloomustavad momendid, mis võimaldavad õigemini hinnata Saaremaa asustuse omapära ja asendit kogu Eesti asustuses.

Peamisteks allikateks Saaremaa XIX sajandi asustuse uurimisel on XVIII sajandi lõpul seoses maade reguleerimisega kihelkondade kohta koostatud suuremastaabilised kaardid.² Kõnesoleva reguleerimise eesmärgiks oli likvideerida paljude sajandite vältel Saaremaa omapärastes majanduslikes ja ajaloolistes tingimustes kujunenud maavalduste, eeskätt mõisamaade kaootiline tükeldatus ja segipaisatus. Need kaardid annavad kõigi talude ja külade täpse paigutuse ja planeeringu kogu Saaremaal ja Muhus. Sellele suurepärasele allikmaterjalile lisanduvad 1809. ja 1824. aastal koostatud topograafilised kaardid³ ning XIX sajandi teisest poolest ja osaliselt ka XX sajandi algusest pärinevad arvukad mõisate ja nende juurde kuuluvate talumaade kaardid.⁴ Kõiki neid kaarte omavahel võrreldes saab üsna üksikasjaliselt jälgida XX sajandi kestel asustuses toimunud muudatusi. Võrdluseks on kasutatud ka kolmeverstalist kaarti XIX sajandi keskpaigast ning üheverstalist kaarti sajandivahetusest.

Et paremini mõista Saaremaa asustuse kujunemise omapära, tutvume lühidalt selleks vajalike üldiste andmetega Saaremaa kohta.

Saaremaa majanduslik mahajäämus teistest Eesti maakondadest kujunes alles XIX sajandi teisel poolel. XVIII sajandi lõpul ja XIX algul oli Saaremaa viljakamaid maakondi Liivimaal. Siinsed põllud olid hästi haritud ja väetatud. 1765. aasta agraarreformi alusel toimunud ja kuni 1828. aastani kestnud mõisapiiride reguleerimise tulemusena kujunesid territoriaalselt kompaktsed mõisamajapidamised. See aga oli koos ulatuslike maaparandustöödega heaks eelduseks nende majanduslikule arenemisele.⁵ Majandus-

¹ München, 1934.

² RAKA, f. 2072, nim. 3—II, s.-ü. 2—22, 44—69, 107—114, 118—131, 148—153, 163—198, 211—216, 232—238, 243—259, 261—321, 339—350, 372—374, 378—388, 426.

³ SARKA (= NSV Liidu Sõjaajaloo Riiklik Keskarhiiv), f. BVA, s.-ü. 19624 (1809), 19632 (1824).

⁴ RAKA, f. 3724, nim. 4, s.-ü. 1004—1150; nim. 5, s.-ü. 870—1739.

⁵ V. Miller, Jooni mineviku põllumajandusest. Rmt.: Saaremaa. Kogumik materjale. [Kingissepa], 1959, lk. 120 jj.

lik aktiivsus peegeldus ka rahvastiku arvus. Umbes 50 aasta jooksul, 4. revisjonist 1782. aastal kuni 8. revisjonini 1835. aastal, suurenes talupojaseisusest elanike arv Saaremaal 31 435-lt 45 850-ni, keskmine tihedus 1 km² kohta aga tõsis 10,6 inimeselt 15,6-le.⁶ Samal ajal jäi talude arv enam-vähem samaks. A. W. Hupeli andmeil oli XVIII sajandi lõpul Saaremaal 3633 talu ja 285 vabadikumaja,⁷ 1809. aasta kaardi järgi oli talusid 3680 ja popsikohti 237. 1849. aastal aga oli talusid 3612.⁸ Järelikult suurenesid talupered, milles kajastub talude majanduslik tugevnemine.

Saaremaa talupoegade suhteliselt suurema jõukuse põhjuseks peetakse ka seda, et üle poole neist, 7. revisjoni andmeil 57 protsenti, elas kroonumaadel.⁹ Kihelkonniti oli see protsent üsna erinev: Mustjalas näiteks 80,6, Karjas ja Pühas aga 31, Jaanis isegi 9,7.¹⁰ Arvuliselt oli kroonumõisaid küll vähem kui eramõisaid, kuid nad olid suuremad ja rahvarohkemad. 1855. aastal kuulus 112 mõisast riigile 41. Peale selle oli kolm mõisata kroonuvalda.¹¹

XIX sajandi keskpaigast peale pidurdus majanduslik areng. Samal ajal kui mandril võeti kasutusele parem põllumajandustehnika ning laienesid rahvamajanduslikud suhted, algas Saaremaal põllumajanduse üldine langus.¹² Aastakümnete vältel ei suurenenud rahvaarv nimetamisväärselt, kõikudes maal 50 000 ümber. 57 000-ni tõsis see alles sajandi viimasel veerandil. Rahvaarvu kasvuga kaasnes nüüd talundite* arvu märgatav suurenemine: 1897. aastal loendati juba 6587 talundit.¹³ Selgub, et suurenes peamiselt väike- ja kehttalundite arv. 1849. aastal oli kroonumõisates 1722 talundit¹⁴ — kahjuks pole neid eristatud suuruse järgi —, 1897. aastal aga oli neis 4188 talundit, nende hulgas 2434 väikest ja 159 soldatikohta. Suuri, täistalusid, oli neist 1595. Kõrvutades seda arvu XIX sajandi algul olnud talude üldarvuga, ei näi talude arv nimetamisväärselt olevat suurenenud. Talundite arv suurenes ka eramõisates, kuid tunduvalt vähem: 1849. aastal oli neis 1890 talundit, 1897. aastal aga 2253. Võib arvata, et siingi suurenes just kehttalundite arv. Kõik see peegeldab talude suhtelist vaesumist ja talurahva tugevat sotsiaalset kihistumist.

Väiketalundite arvu suurenemise põhjuseks kroonumõisates oli riigimaade jaotamine maatutele talupoegadele 1860.—1870-ndatel aastatel Liivimaal, sealhulgas ka Saaremaal, toimunud talurahvaliikumise tulemusena.¹⁵ Saaremaal jaotati XIX sajandi teisel poolel maid Karala (Kihelkonna khk.), Mõnnuste (Kärla khk.) ja Leisi (Karja khk.), eriti ulatuslikult aga Muhu — Hellamaa, Kansi, Kapi, Rinsi, Suuremõisa, Nurme ja Tamse — riigimõisates. XX sajandi algul jaotati ka Mustjala (Mustjala khk.) ja Keskvere (Põide khk.) riigimõisa maid.¹⁶ Loomulikult ei jätnud nii arvukas uute talundite loomine mõjutamata asustuse üldpilti.

Saaremaal esines XIX sajandil ka talumaade mõisastamist, lähemad andmed selle kohta aga puuduvad. Kaartide võrdlemisel on selgunud vaid üksikud juhtumid, kus mõni

⁶ A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rügischen und Revalschen Statthalterschaft. Zur Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland. Riga, 1889, lk. 555; C. Goldhammer, Über die Bevölkerung Livlands. «Das Inland» 1836, № 6, lk. 117—120.

⁷ A. W. Hupel, lk. 562—568. (Kihelkondade andmed kokkuvõetult.)

⁸ Т. А. Валуев, Несколько статистических данных по Лифляндской губернии. 1849. Сборник статистических сведений о России, II, Спб., 1854, lk. 41.

⁹ C. Goldhammer.

¹⁰ H. v. Bienenstamm, Geographischer Abriß der drei deutschen Ostsee-Provinzen Rußlands oder des Gouvernements Ehst-, Liv- und Kurland. Riga, 1826, lk. 337—351.

¹¹ C. Bornhaupt, Entwurf einer geographisch-statistisch-historischen Beschreibung Liv-, Ehst- und Kurlands. Riga, 1855, lk. 69.

¹² V. Miller, lk. 123.

* Talundi all on käesolevas uurimuses mõeldud igasuguseid talumajapidamisi — nii talusid kui ka popside, saunikute ja teiste kehvikute omi.

¹³ Материалы для статистики Лифляндской губернии. Вып. I, III. Рига, 1899, табл. 27—29.

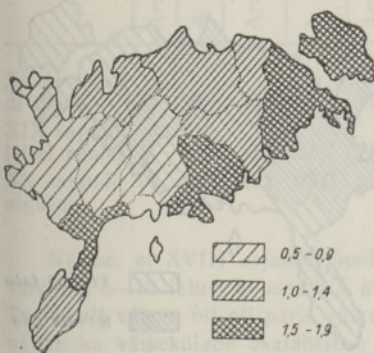
¹⁴ Т. А. Валуев, lk. 41.

¹⁵ Eesti NSV ajalugu kolmes köites. II kd. Tallinn, 1963, lk. 54.

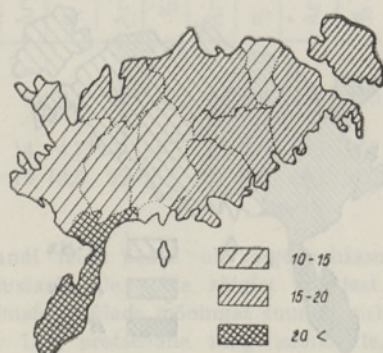
¹⁶ Saaremaa. Maadeatuslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu, 1934, lk. 538, 579, 606, 653, 654, 680, 707.

küla või talude rühm on kadunud, näiteks Kihelkonnal Välja (1784. a., 9 talu) ja *Allotagga* küla (1825. a., 13 talu), viis talu Lauga mõisa ümbruses (Karja khk.) jne. Ilmselt ei saanud üksikute talude ja väikeste külade või külaosade kadumine üldisele asustuspildile erilist mõju avaldada.

Samuti on Saaremaa asustuse arengut XIX sajandil vähe mõjutanud talude kruntimine ja müümine, kuna need toimusid väga aeglaselt, kuigi esimesed talud osteti siin päriks juba 1867. ja 1868. aastal, mil toimus ka üleminek raharendile.¹⁷ Et üldine majanduslik mahajäämus aina süvenes, polnud talupoegadel võimalusi talude ulatuslikumaks ostmiseks, samal ajal puudus mõisnikel stiimul nende müümiseks. Kroonumõisates aga algas talude müük suhteliselt hilja. Talude päriksostmine intensiivistus alles aastail 1905—1910, s. o. umbes 30 aastat hiljem kui Põhja-Eestis, rääkimata Lõuna-Eestist, kus see toimus veelgi varem. 1908. aastaks oli kogu Saaremaal olemasolevast talumaast talupoegade pärisomandiks saanud ainult 14,3 protsenti.¹⁸ Põhja-Eestis oli see protsent sel ajal juba 82,1. Kuni talude müüki ei toimunud, polnud ka vajadust neid kruntida. Isegi veel 1930-ndate aastate algul, seega kodanlikus Eestis, hoopis muutunud poliitilises ja majanduslikus olukorras, oli Saaremaal mitteametlikel andmeil kruntimata umbes 200 küla, s. o. pooled XX sajandi algul eksisteerinutest.¹⁹

Joon. 1. Külade arv 10 km² kohta.

Joon. 2. Talude arv 10 km² kohta.

Saaremaal oli juba XIX sajandi algul olnud suhteliselt tihe asulate võrk. 1809. aastast pärineval kaardil on külasid ja vähemalt kolmest talust koosnevaid asulaid 317.²⁰ Enamikus kihelkondades tuleb iga 10 km² kohta üle ühe küla, Pühas on neid 1,8 ja ainult kolmes kõige läänepoolsemas kihelkonnas (Kihelkonna, Kärla, Kaarma) vaid 0,7—0,8. Tihedasti on külasid ka Sõrve poolsaarel — Jämajas 1,3, Ansekülas 1,6. (Joon. 1.) Ka talundite paiknemistihedus suureneb läänest itta, kusjuures Sõrve kuulub tihedamini asustatud piirkondade hulka. Ida-Saaremaal on talusid iga 10 km² kohta üle 15. Kõige rohkem esineb neid Pühas (19,8), kõige vähem Jaani khk-s (10,5). Kihelkonnal, Kärjal ja Kaarmal kõigub see arv 10,6—12,7 piires, Sõrves aga on ta üle 20. (Joon. 2.). Sellist asustuse ebahütlast paigutust on ühelt poolt tinginud põlluharimiseks sobivate viljakamate muldade ulatuslikum levik Saaremaa idaosas, teiselt poolt aga kalastuse suurem osatähtsus Sõrve poolsaare taludes.

¹⁷ Sealsamas, lk. 338, 339.

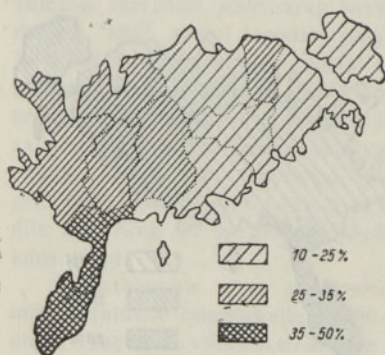
¹⁸ E. Scheibe, lk. 70.

¹⁹ Saaremaa, lk. 165, 166.

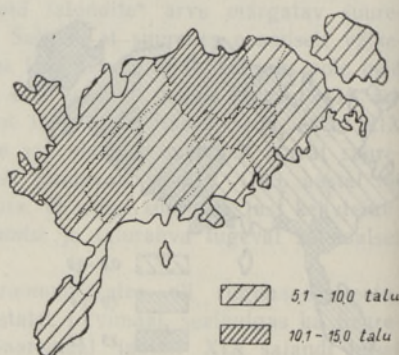
²⁰ Avaldatud andmeil (G. P i e t s c h, Zur Statistik Oesel's mit einem Rückblick auf das Jahr 1865. Berichte des Vereins zur Kunde Oesel's in Arensburg. Arensburg, 1866—1868, lk. 32) oli Saaremaal 1865. aastal 227 küla. Järelikult on siin paljud väiksemad asustatud kohad, kus ikkagi oli üle kolme talu, loetud kas külade osadeks või hajataludeks. Kaardi järgi seda vahet kindlaks teha ei saa ja seepärast on käesolevas uurimuses aluseks võetud talude arv asulas. Samuti on käsitatud ka teiste võrdluseks kasutatud Eesti alade kaartide andmeid.

Talude paiknemistiheduse poolest on Saaremaa võrreldav Lääne-Eesti läänepoolsete, osalt ka Pandivere kõrgustiku aladega, kus tollal 10 km² kohta tuli üle 10 talu, õige mitmes vallas isegi üle 15.²¹ (Lõuna-Eesti kohta puuduvad kahjuks andmed.) Ka üle 100 aasta hiljem, 1929. aasta põllumajandusloenduse andmeil, on Saaremaa Kagu-Eesti ja Pandivere kõrgustiku kõrval endiselt suhteliselt tihedamini talustatud alad.

Kõigis asustust käsitlevates teostes tõstetakse Saaremaad esile kui tihedate, kompaksete küladega piirkonda, mille poolest ta erineb teistest Eesti aladest. Sealjuures aga ei mainita kunagi Saaremaal leiduvat võrdlemisi arvukat hajaasustust. 1809. aasta kaarti silmitsedes näeme, et ühe-kahe kaupa küladest eemal omaette paiknevaid talusid (kolmest talust koosnevad grupid on külad hulka arvatud) oli üllatavalt palju. (Joon. 3.) Jämaja kihelkonnas oli neid koguni 44,2 protsenti talude üldarvust, Ansekülas 37,5 ja teistes läänepoolsetes kihelkondades umbes 30 protsenti, ida poole järjest vähem. Kõige kompaktsema asustusega oli Muhu, kus hajatalusid oli vaid 18,6 protsenti. Hajatalude osas sarnanes Saaremaa Hiiumaaga, kus nende protsent kõikus 15,4—41,1 vahel. Põhja-Eesti mandriosas oli kõikumine suurem, kuid enamikus kihelkondades on hajatalude osa talude üldarvust sama nagu Saaremaal.

Joon. 3. Hajatalude levik Saaremaal 1809. aastal protsentides talude üldarvust.

Joon. 4. Külade keskmine suurus Saaremaal 1809. aastal.

Saaremaa külade edasisel vaatlemisel peatume kõigepealt nende suurusel. XVIII sajandi lõpul ja ka XIX esimesel poolel arvestati külade suurust ainult talude arvu järgi, talude maadel asuvaid popsikohti arvesse ei võetud. Nagu nägime, oli omaette õuedega popsitalusid suhteliselt vähe. Keskmiselt kuulus ühte külasse 7—10 talu. Külade keskmine suurus oli kihelkonniti võrdlemisi ühtlane: kõige väiksem Jaanis (6,3), kõige suurem Kärlal (10,6). (Joon. 4.) Külade paiknemistiheduse poolest silmapaistnud Muhus, Põides, Pühas, Ansekülas ja Jämajas on külade keskmine suurus pisut väiksem (7,7—9) kui hõredama küladevõrguga Kihelkonnal (10,5) ja Kärlal (10,6). Talude arv suuremates küldes oli vaid pisut üle 20, mõnes kihelkonnas (Jämaja, Anseküla, Jaani) isegi alla 20 ning ainult kahes külas kogu Saaremaal, nimelt Võhmas ja Pammäs, oli üle 40 talu. Võrdluseks märgime, et kuigi Põhja-Eestis oli 1803.—1804. aastast pärineva kaardi andmeil piirkondi, kus külade keskmine suurus oli alla viie (Keila, Nõva, Paadrema), kõikus see paljudes valdades 6—10 talu piires. Paljudes valdades, eriti ida pool, oli külade keskmine suurus tublisti üle 10 ja isegi üle 15, Kohtla vallas koguni 24,7 talu. XIX sajandi lõpul ja XX algul oli talundite arv paljudes Saaremaa küldes tunduvalt suurem kui 100 aastat varem. XX sajandi algul oli 1-verstalise kaardi järgi enamikus Saaremaa kihel-

²¹ Siin ja edaspidi Põhja-Eestist võrdluseks toodud andmed pärinevad autori käsikirjalisest uurimisest «Põhja-Eesti külad 19. sajandil», mis säilitatakse ENSV TA Ajaloo Instituudis.

kondades külade keskmine suurus üle 20, mõnedes ka pisut alla 20 talundi (kogu Saaremaa keskmine oli 21), kusjuures suurimates küldes oli üle 50 talundi. Võhmas (Mustjala), Saaremaa ühes suurimas külas, oli XVIII sajandi lõpul 44 ja XIX sajandi teisel poolel 56, 1903. aastal aga 119 talundit. Nende arvude kõrvutamisel aga peame silmas pidama, et kui talude arv sajandi jooksul mõnevõrra suureneski, siis suurema osa juurdekasvust moodustasid popsikohad. Peale selle hakati külade hulka arvama ka hajatalusid ning vahe tegemine küladena paiknevate talude ja hajatalude vahel kadus.

Ülevaate talude arvust küldes XIX sajandil ja külade suurusrühmade osatähtsusest annab tabel 1.

Tabel 1

Talude arv küldes ja külade suurusrühmad XVIII sajandi lõpust kuni XX alguseni

	Talusid külas															
	3—4		5—10		11—15		16—20		21—30		31—40		üle 40		Kokku	
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%
XVIII sajandi lõpul	55	19,0	154	53,9	46	16,2	23	8,0	6	2,1	—	—	2	0,8	286	100
XIX sajandi teisel poolel	41	13,9	165	55,7	55	18,6	19	6,5	14	4,7	—	—	2	0,6	296	100
XX sajandi alguses	14	3,5	92	23,0	7	16,7	55	13,7	79	19,8	62	15,5	31	7,8	400	100

Näeme, et XVIII sajandi lõpul ja veel XIX sajandi teisel poolel oli kõige rohkem väikseid, 5—10 talust koosnevaid külasid, mis moodustasid üle poole kõigist küladest. Tunduvalt vähem oli nii päris väikseid kui ka suurimaid. Külade mõningat suurenemist näitab ka väikeküla osatähtsuse vähenemine 19-lt 13,9 protsendile ning suuremate, 5—10, 11—15 ja 21—30 talust koosnevate osatähtsuse suurenemine. Suur muudatus toimus sajandivahetusel, mil tunduvalt vähenesid väikeste, vähem kui 10 talust koosnevate külae osatähtsus ja ka absoluutarv, samal ajal aga suurenes suuremate, eriti suurimate, üle 30 talust koosnevate arv. Samasugune külae üldine suurenemine ja suurte külae osatähtsuse tõus esines XIX sajandil ka Põhja-Eestis.²² Seejuures on suurte, enam kui 40 talust koosnevate külae osatähtsus ainult Viru- ja Järvemaal võrdne Saaremaa omaga, lääne pool on see väiksem. Samal ajal on väikeste, vähem kui 10 talust koosnevate külae osatähtsus Põhja-Eestis suurem kui Saaremaal, keskmise suurusega külasid aga on enam-vähem võrdselt.

Külae arv on Saaremaal XIX sajandi lõpuks ja XX alguseks tunduvalt suurenenud. Uute, riigimõisate alale tekkinud külae hulgas, mis enamikus koosnevad väiketaluendest, on mõningaid üsna suurigi: Muhu Suuremõisa (55 talu), Kantsi (40 talu), Ridasi (33 talu) jt. Väiketaluendest koosnevaid külasid rajati peale riigimõisate ka teiste mõisate maile. Nii kujunes Saaremaalgi välja oma sotsiaalselt ilmelt taluküladest erinevate popsikülae võrk, nagu seda näeme mujal Eestis, eriti Põhja-Eestis.²³ Peale selle oli paljude hajatalude ümber tekkinud hulk uusi talundeid, milledest nüüd moodustati külad kui administratiivüksused (Viltina, Taaliku, Oesaare, Aruste, Murika jpt.). Külaeks hakati nimetama ka hajatalude gruppe (Kotlandi, Lahetaguse jt.). See, et külad omandasid administratiivkuse tähenduse, esines XIX sajandi teisel poolel ka Põhja-Eestis ja on seostatav suurelt osalt valitsusorganite tegevusega.²⁴

²² Г. Троска, Деревни Северной Эстонии в XIX в. В кн.: Сельские поселения Прибалтики (XIII—XX вв.). М., 1971, табл. 1, 2.

²³ G. Troska, Mõningaid andmeid saunikute eluasemetest Põhja-Eestis (XIX sajandi kaardimaterjali põhjal). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Uhiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 4, lk. 264—273.

²⁴ Г. Троска, lk. 113, 114.

Palju üksikasjalisema pildi Saaremaa asustuse arengust annab külavormide ja nende planeeringu iseärasuste jälgimine.

XVIII sajandi lõpul ja XIX algul oli Saaremaal ja Muhus esindatud kõik kirjanduse põhjal üldiselt Eestis tuntud külade põhivormid, nii sumb-, haja- kui ka rida- ja ahelküla. Siinkohal väärib märkimist, et Saaremaalgi pole kõik külad selgekujulise planeeringuga ning nende liigitamisel esineb raskusi. On olemas palju vahepealseid vorme, kus osa talusid paikneb näiteks sumbjalt, osa ridajalt jne., rääkimata hajusalt küla ümber asuvatest taludest, mida eri arenemisetappidel esineb erineval hulgal. G. Ränk märgib isegi, et «mingist selgepiirilisest küla kujust selle sõna rangemas tähenduses üldse ei saa rääkida».²⁵ Raskustele vaatamata oleme püüdnud kõiki Saaremaa külasid nende keskse, põhilise osa üldkuju järgi liigitada, et üksikasjalikumalt jälgida nende arenemist XIX sajandi jooksul ning kasvõi ligilähedaltki määrata eri külavormide arvulist osatähtsust asustuse üldpildis.

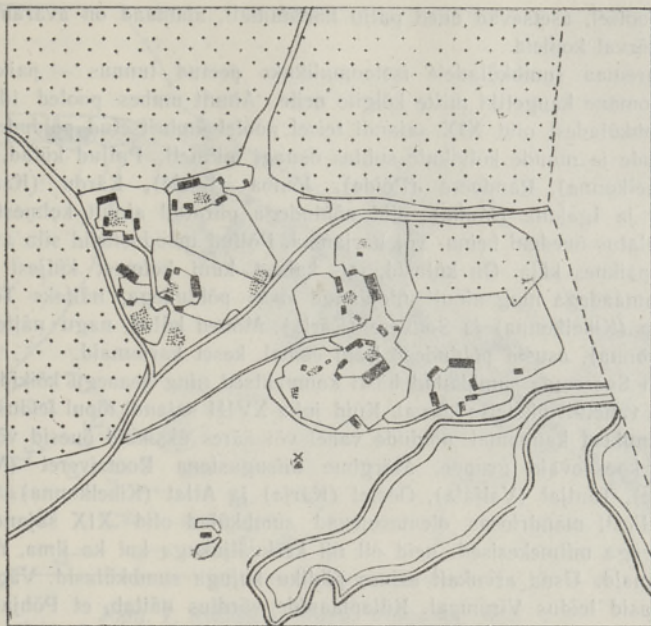
Arvuliselt kõige rohkem on Saaremaal sumbkülasid. XVIII sajandi lõpul kuulus 50 protsenti kõigist küladest sellesse rühma, umbes sama palju oli neid ka XIX sajandi teisel poolel. Tänapäevalgi on sumbkülad kõige ilmekamaks ja omaladsemaks külavormiks Saaremaal.

Joon. 5. Tihe sumbküla. Põide, Kõrkvere küla, 1852. a.

1 — õued, 2 — aiamaad, 3 — põllud.

²⁵ G. Ränk, Vana Eesti rahvas ja kultuur. Stockholm, 1949, lk. 86.

Joon. 6. Höre sumbküla. Kärla, Jõmba küla, 1874. a.

Saaremaa sumbkülade planeeringus esineb küllaltki suuri erinevusi alates tihedatest vormidest (joon. 5), kus õued asuvad vahetult üksteise kõrval käänulliste ja ristlevate teede ääres, nagu näiteks Jõiste (Karja), Tagavere (Jaani), Lööne (Valjala), Karida (Kärla), Igaküla (Muhu) ja Kõrkvere küla (Põide), kuni võrdlemisi hõredateni (joon. 6), kus õuede vahel paiknesid suuremad või väiksemad aiamaad ja põllulapid ning millete puhul tekib juba raskusi, kas arvata neid sumb- või hajakülade hulka, näiteks Läägi, Karala (Kihelkonna), Kaarmise (Kärla), Ohtja (Mustjala) ja Hakjala (Kaarma). Mõnele sumbrühmadele on lisandunud ridamisi, ahelas ja hajali paiknevaid talusid. (Joon. 5.)

Umbes $\frac{2}{3}$ kõigist sumbküladest on suhteliselt tiheda põhiplaaniga. Tüüpilise tiheda sumbküla näitena on tavaliselt esitatud Jõiste küla, mille üheksa talu asuvad kobarana külaväljaku ümber, küla ise aga paikneb keset põlde. E. Scheibe peab seesuguse planeeringuga küla sumbküla ürgseks algvormiks, millest on välja arenenud kõik teised sumbküla vormid.²⁶ Külavormide tekke- või varasema arengu probleeme puudutamata märgime, et XVIII sajandi lõpul esines seda külakuju võrdlemisi vähe. Küla läbivate teede ristumiskohas laiendi või väljaku olemasolu on täheldatav umbes paarikümmes külas kogu Saaremaal. Ilma väljakuta külade puhul on mõisakaartidel antud taluõuede paigutuse põhjal raske oletada väljakute kunagist olemasolu. Mitmetes külades, nagu näiteks Tõrise (Kaarma), Kailuka (Püha), Rootsivere (Muhu) ja Leedri (Kihelkonna), asus väljak hoopis küla kõrval. Ka hõredate sumbkülade hulgas, nagu näiteks Austla ja Karala (Kihelkonna), on vaid üksikuid, millete väga avara õuederingi keskele on jäänud lai koppel või karjamaa, mida tinglikult võib pidada külaväljakuks.

Enamikus Saaremaa sumbkülades kulgeb tee loogeldes ja hargnedes taluõuede vahel ning kõigi õuede väravad on paigutatud küla sisse, teede äärde. Küla ümber ei kulge ühtki teed, nagu seda esineb näiteks Kirde-Eesti ringküladel. Suuremates ja tihedamates sumbkülades pole õuede suurus ja paiknemistihedus ühtlane. Paljudes külades on küla keskel asetsevad õued väiksemad ja palju tihedamini üksteise kõrval, aiamaad üsna väikesed ning enamasti puuduvad koplid, küla välisserval aga, eriti karja-

²⁶ E. Scheibe, lk. 45.

või heinamaapoolisel, asetsevad õued palju hõredamalt, aiamaad on avaramad ning tihti leidub õuede kõrval kopleid.

Teine Saaremaa sumbküladele iseloomulikuks peetud tunnus — paiknemine keset põlde — pole omane kaugeltki mitte kõigile neile. Ainult umbes pooled tihedatest ja $\frac{1}{5}$ hõredatest sumbküladest olid XIX sajandi teisel poolel ümbritsetud põldudest. Ülejäänud asetsesid põldude ja muude kõlvikute suhtes üsnagi mitmeti. Paljud külad, nagu näiteks Tammese (Kihelkonna), Randvere (Põide), Jõmba (Kärla), Kärdu (Kaarma), Suur-Rootsi (Püha) ja Igaküla (Muhu), olid põldudega piiratud ainult kolmest küljest, neljandal küljel ulatus õuedeni heina- või karjamaa. Põllud moodustasid siin avatud lehviku, mille alguses paiknes küla. On külasid, mis kahest kuni kolmest küljest olid piiratud karja- ja heinamaadega ning ainult ülejäänud osas põldudega, näiteks Tõrise, Hakjala (Kaarma), Atla (Kihelkonna) ja Sauvere (Kärla). Mõned külad, nagu näiteks Karala ja Austla (Kihelkonna), asusid põldudest isegi eemal, keset karjamaid.

Üldiselt on Saaremaa sumbkülad hästi kompaktsed ning peaaegu kõikide talude õued paiknevad neis vahetult üksteise kõrval. Kuid juba XVIII sajandi lõpul leidis üsna paljude külade põhituumikust kaugemal põldude vahel või ääres üksikuid õuesid või kahest kuni kolmest õuest koosnevat gruppe. Märgime niisugustena Rootsiweret (Muhu), Suur-Rahulat (Põide), Tõnijat (Valjala), Oestet (Karja) ja Atlat (Kihelkonna).

Ka Põhja-Eesti mandriosas olemasolevad sumbkülad olid XIX sajandi algul oma planeeringult väga mitmekesised: neid oli nii keskväljakuga kui ka ilma, nii tihedamaid kui ka hõredamaid. Üsna arvukalt esines pikliku kujuga sumbkülasid. Väga tihedaid ja suuri sumbkülasid leidis Virumaal. Külaplaaniide võrdlus näitab, et Põhja-Eesti mandri sumbkülad ei erinenud oma tiheduselt ja suuruselt Saaremaa omadest. Ka oma asendilt sarnanesid nad Saaremaa sumbküladega: keset põlde asuvate kõrval paiknes enamik neist põldude serval heina- ja karjamaade ääres.

Kui XVIII sajandi lõpust olemasolevaid kaarte võrrelda XIX sajandi teisest poolest pärinevate mõisakaartidega, samuti 1-verstalise kaardiga XX sajandi algult (niipalju kui seda võimaldab mastaapide vahe), siis näeme, et enamiku sumbkülade, eriti suuremate planeering püsis läbi kogu sajandi peaaegu muutumatuna. Mõnevõrra suurenes vaid talude hulk — eeskätt uute, hajali asetsenud talude arvel. XIX sajandi lõpul on paljude sumbkülade ümber hajali õuesid — mõnedel vähem, teistel rohkem —, nii et neid võib juba teatud määral tuumiküladeks pidada.

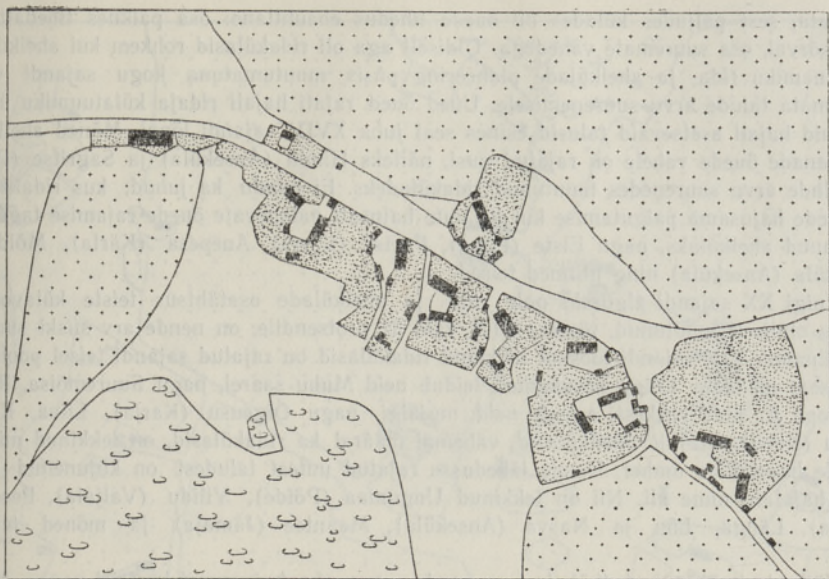
Mõned sumbkülad, nagu näiteks Soonda ja Võlla (Muhu), Kiratsi ja Piila (Kaarma), Mõnnuste (Kärla), Undva (Kihelkonna), Easte (Anseküla) ja Türju (Jämaja), mis XVIII sajandi lõpul olid sumbjad, omandasid XX sajandi alguseks ridaja kuju. Mitmed väikesed, kolmest kuni neljast talust koosnenud sumbkülad, nagu Ruhve ja Mustla (Põide), Nihatu (Karja), Asuka, Uru ja Araste (Kihelkonna) ning mitmed teised, on XIX sajandi lõpuks kujunenud hajaküladeks. Ja kuigi esimeste talude grupp on neis püsinud muutumatuna, ei erine see hiljem vähimaltki teistest samasse külasse kuuluvate hajali asetsivate talude paigutusest. Mitmed XIX sajandi lõpul olemasolevad sumbkülad, nagu Allika (Põide), Kaubi (Kaarma), Panga (Mustjala), Kiruma (Mustjala), Pälli ja Tohu (Kihelkonna) ning mõned teised, aga on arenenud väikestest rida- või ahelküladest.

Kuigi XIX sajandi jooksul sumbkülad ise väga vähe muutusid ja nende arv ainult õige pisut vähenes, langes nende osatähtsus XX sajandi alguseks vaid $\frac{1}{5}$ -ni.

Rida- ja ahelkülasid oli XVIII sajandi lõpul Saaremaal tunduvalt vähem kui sumbkülasid, kokku pisut vähem kui $\frac{1}{3}$ kõigist küladest. Nad paiknesid põldude äärtel, üksikud ka teede ääres põldude vahel, aga ikka nii, et üks küla ots ulatus karjamaade äärde (Joon. 7.) Ridakülades — Vahtrase ja Viira (Muhu), Ridala ja Leisi (Põide), Väike-Pahila (Jaani), Kailuka (Püha), Räägi (Karja), Kaimri (Anseküla) jt. — asetsesid talud tihedasti üksteise kõrval, enamasti ühel pool teed. Üsna sageli paiknesid mõned üksikud õued ka teisel pool teed. Üldiselt olid Saaremaa ridakülad korrapärase kujuga kui esitatud näitel ning pisut erinesid mandril levinud ridaküladest, mis eriti maa keskosas paistsid silma tiheda ja võrdlemisi korrapärase planeeringuga.

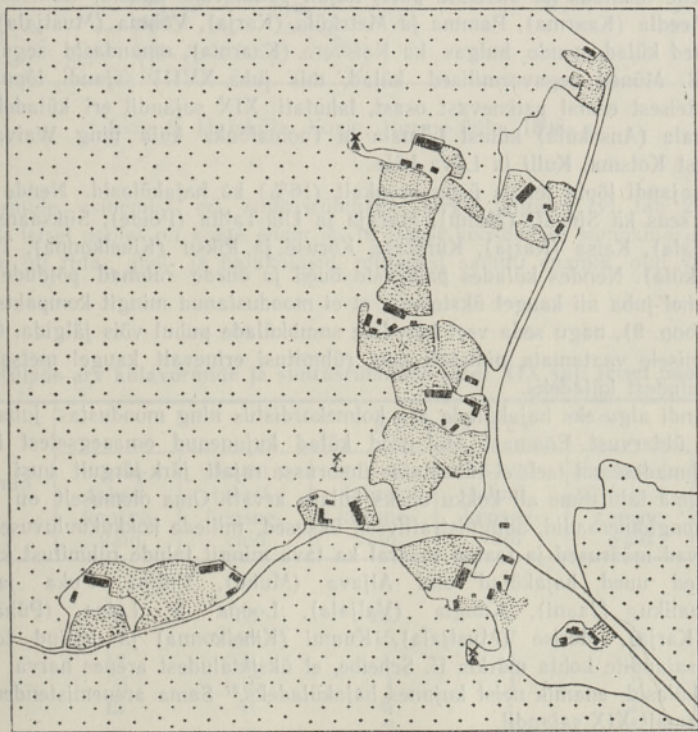
Ahelkülades, milledest võiks märkida näiteks Väkra (Valjala), Sagritse (Püha), Mujaste (Karja), Järise (Mustjala), Mätasselja (Kärla), Kaugatoma ja Salme (Anseküla)

Joon. 7. Ridaküla. Muhu, Viiraküla, 1872. a.

küla, asetsesid õued tunduvalt hõredamalt ning nende vahel on väiksemad või suuremad vahed. (Joon. 8.) Ka ahelkülad olid üsnagi korrapäratu kujuga, järgides põlluääri, mere-randa ja teisi looduses esinevaid jooni. Kindlat piiri rida- ja ahelkülade vahele on raske

Joon. 8. Ahelküla. Põide, Välja küla, 1880-ndail aastail.

tõmmata, sest paljudes külates oli õuede tihedus ebaühtlane: osa paiknes tihedalt üksteise kõrval, osa suuremate vahedega. Üldiselt aga oli ridakülased rohkem kui ahelkülased.

Enamiku rida- ja ahelkülade planeering püsis muutumatuna kogu sajandi vältel, vaatamata talude arvu suurenemisele. Uued õued rajati hajali ridaja külatuumiku ümber, üksikuid hajali asetsevaid talusid esines seal juba XVIII sajandi lõpul. Mõned ahelkülad, kus vanade õuede vahele on rajatud uusi, näiteks Hindu (Anseküla) ja Sagritse (Püha), on talude arvu suurenedes muutunud ridaküladeks. Ei puudu ka juhud, kus ridaküla on nii õuede hajasama paigutamise kui ka uute hajasalt paiknevate õuede rajamise tagajärjel muutunud ahelkülaks, nagu Eiste (Püha), Purtsa (Karja), Anepesa (Kärila), Möldri ja Anseküla (Anseküla) ning mitmed teised.

Kuigi XX sajandi alguseks pole rida- ja ahelkülade osatähtsus teiste külavormide hulgas oluliselt muutunud, tõustes 30-lt vaid 32 protsendile, on nende arv siiski suurenenud. Enamik XIX sajandi jooksul tekkinud ridakülased on rajatud sajandi teisel poolel riigimõisate maadele. Kõige arvukamalt leidub neid Muhu saarel, nagu Suuremõisa, Ridasi, Leeskopa jt., kuid rohkesti esineb neid mujalgi, nagu Oigeusu (Karja), Liiva, Kalmu, Kärdu (Kihelkonna) jt. Ahelkülased, vähemal määral ka ridakülased, on tekkinud mitmete vanade hajatalude ümber. Nende lähedusse rajatud uutest taludest on kujunenud külad vana hajatalu nime all. Nii on tekkinud Ungumaa (Põide), Vilidu (Valjala), Peederga (Karja), Länga, Lõu ja Nasva (Anseküla), Maantee (Jämaja) ja mõned teisedki külad.

Välkeestest rida- ja ahelküladest on nende suurenedes kujunenud ka teisi vorme. Nii on XX sajandi algul sumbküladena tuntud Kahuste ja Kapra (Põide) ning Lülle (Jämaja) arenenud ridaküladest. Rohkem aga on neist saanud hajakülased, näiteks Turja (Valjala), Kõnnu (Püha), Kiritu (Püha), Ansi ja Unimäe (Kaarma), Läägi (Kihelkonna) ning Suurna (Anseküla).

Üksikud suuremad külad esinesid juba XVIII sajandi lõpul segatüübilistena, millede sumb-, rida- ja ahelosad paiknesid kas koos või üksteisest eemal põldude vahel või ümber, kusjuures neile lisandus ka üksikuid päris hajali paiknevaid talusid. Sellised on Mäebe (Jämaja), Meedla (Kaarma), Pamma ja Metsküla (Karja), Vöhma (Mustjala) ja mitmed teised. Mitmed külad, nende hulgas ka Kaisvere (Kaarma), omandasid segavormi alles XIX sajandil. Mõned segavormilised külad, mis juba XVIII sajandi lõpul koosnesid mitmest üksteisest eemal paiknevast osast, lahutati XIX sajandil eri küladeks. Nii said näiteks Lõmala (Anseküla) külast Lõmala ja Toomalõuka küla ning Waival'a (Kihelkonna) külast Kotsma, Kulli ja Liiva küla.

XVIII sajandi lõpul leidis üsna arvukalt (16%) ka hajakülased. Nende hulka kuuluvad teiste seas ka Simisti (Muhu), Muraja ja Ula-Talila (Põide), Siiksaare (Valjala), Kiriku (Valjala), Kaisa (Karja), Kuralase, Kõruse ja Riksu (Kihelkonna), Tiirimetsa ja Lassi (Anseküla). Nendes külates paiknesid õued ja õuede rühmad põldude ja muude kõlvikute vahel juba nii kaugel üksteisest, et ei moodustanud mingit kompaktsemat õuede rühmitusi (joon. 9), nagu seda veel hõredate sumbkülade puhul võis jälgida. Õuede hajasale paiknemisele vaatamata nimetati neid rühmitusi erinevalt kaugel metsades paiknevatest hajataludest küladeks.

XX sajandi alguseks hajakülade arv kolmekordistus ning moodustas juba 31,5 protsenti külade üldarvust. Enamasti olid need külad kujunenud omaaegsetest hajataludest ja nende rühmadest sel teel, et lähemasse ümbrusse rajati järk-järgult uusi hajatalusid, mis siis vanima talu nime all kokku üheks külaks arvati. Oma olemuselt on need külad hajatalude konglomeraadid, administratiivsed üksused, millede kokkukuuluvuse aluseks on ainult vastavad määrused ja teatud määral ka tava mingit talude rühmitust külaks nimetada. Sellised uued hajakülad olid Aljava (Muhu), Viltina, Puka ja Anumatu (Põide), Taaliku (Jaani), Kungla (Valjala), Loona ja Leina (Püha), Murika ja Soela (Karja), Merise (Mustjala), Kuumi (Kihelkonna) ja paljud teised. Juba varasemate sajandite kohta märkis E. Scheibe, et üksiktaludest arenes harva tiheda planeeringuga külased, enamik neist kujunes hajaküladeks.²⁷ Sama arenemistendents avaldub veelgi tugevamalt XIX sajandil.

²⁷ E. Scheibe, lk. 65.

Joon. 9. Hajaküla. Karja, Nurme küla, 1898. a.

Külavormide esinemist eri suurusrühmade järgi jälgides (vt. tab. 2) näeme, et XIX sajandi teisel poolel oli kõige enam 5—10 talust koosnevaid sumbkülasid. Neist vaid pisut vähem oli rida-, ahel- ja hajakülasid, milledest samuti enamik olid väikesed, alla

Tabel 2

Külade arv külavormide ja suurusrühmade järgi XIX saj. teisel poolel

Külavormid	Külade arv					Kokku
	3—4 talust koosnevaid	5—10 talust koosnevaid	11—15 talust koosnevaid	16—20 talust koosnevaid	Enam kui 20 talust koosnevaid	
Sumbkülad, tihedad	10	50	23	6	5	94
hõredad	1	27	15	7	2	52
Ridakülad	12	31	8	3	2	56
Ahelkülad	6	16	1	1	1	25
Hajakülad	12	41	6	1	2	62
Segakülad	—	—	2	1	4	7
Kokku	41	165	55	19	16	296

10 talu. Suuremate, enam kui 10 talust, eriti 11—15 talust koosnevate külade osas, milliseid üldiselt on palju vähem, on sumbkülade ülekaal tunduvalt suurem.

XX sajandi algusest pärinevate materjalide põhjal tehtud arvutused näitavad, et iga vormi piirides vähenes väiksemate ning suurenes suuremate külade arv. Suhteliselt kõige enam suurenes hajusate külade arv. XIX sajandi teisel poolel oli enam kui 16 talust koosnevaid hajakülasid ainult kolm, XX sajandi algul aga oli neid 58. Sama suurte ahlakülade arv suurenes samal ajal 2-lt 26-le, hõredate sumbkülade arv 9-lt 38-le.

Teiste Eesti piirkondade kohta pole veel välja selgitatud eri külavormide suhtelist arvukust ja nende jaotust suurusrühmade järgi, mistõttu puuduvad võimalused üksikasjalikumaks võrdluseks. Nagu olemasolevad uurimused üldjoontes näitavad, olid näiteks Põhja-Eestis XVIII sajandi lõpul ja XIX algul tihedamad ja kompaksemad külavormid kindlalt ülekaalus, XIX sajandil aga on siin toimunud väga tugev asustuse hajumine.

Esitatud andmetest jääb mulje, nagu oleks Saaremaal olnud üsna arvukalt suuri sumbkülasid, sama on sageli väidetud ka kirjanduses. See pilt muutub tunduvalt, kui külade üldsuuruse asemel arvestada seda talude hulka, mis tegelikult moodustab tiheda sumbküla. XIX sajandi teisel poolel, nagu märgitud, eriti aga XX sajandi algul, oli kompaktselt koos asuvate talude arv enamasti märksa väiksem kui nende üldarv. Niisuguseid Eesti oludes suuri sumbkülasid, kus tihedalt koos asus üle 15 talu, oli vaid mõni üksik, näiteks Ratla (Karja), Lööne (Valjala), Tagavere (Jaani), Karida (Kärta) ja Igaküla (Muhu). Teistes oli küla kompaktne osa tunduvalt väiksem.

Joon. 10. Külavormide levik Saaremaal XVIII sajandi lõpul.

1 — tihed sumbküla, 2 — hõre sumbküla, 3 — ridaküla, 4 — ahlaküla, 5 — sumb- + ridaküla, 6 — hõre sumb- + ahlaküla, 7 — hajaküla.

Külavormide territoriaalne levik uuritava alal ei olnud XVIII sajandi lõpul ühtlane. Nagu kogu Eestis, ei olnud ka Saaremaal ühelgi külavormil kindlalt piiritletud levikuala;

Joon. 11. Külavormide levik Saaremaal XX sajandi algul.

kõik vormid esinesid segamini üksteise kõrval. (Joon. 10.) Ühe või teise vormi suuremat ülekaalu võib täheldada ainult teatud piirkondades. Tihedate, keset põlde asuvate sumbkülade koondumist võib märgata Saaremaa idaosas ja Muhu saarel. Kõige arvukamalt leidub neid Põide ja Muhu, aga ka Valjala, Kaarma ja Karja kihelkonnas. Sumbkülade hõredamad vormid paiknevad rohkem läänepoolsetel aladel, kus nad esinevad kõrvuti teiste hajasamate külavormidega ja arvukate hajataludega. Hajakülased leidsid rohkesti ka ida pool, eriti aga lõunapoolse madala ja väga liigendatud ranniku lähedal, rida- ja ahelkülased aga esinesid mitmel pool sisemaal ja põhjaranniku läheduses. Nii külavormide kui ka külade eneste hajutatatus on Lääne-Saaremaal palju ilmsem. Samasugune pilt püsib ka XIX sajandi lõpul ja XX algul (joon. 11): hajasid külasiid, eeskätt hajakülasiid, on rohkem juurde tekkinud just läänepoolsetes kihelkondades, aga ka saare ida- ja lõunaranniku lähedal.

*

Kokku võttes võib öelda, et Saaremaa asustuse iseloomus ja arengus on XIX sajandil üht-teist ühist muude Eesti aladega, samal ajal aga leidub siin mõndagi omapärast. Mitmeid sarnaseid jooni Põhja-Eesti mandriosa asustusega võisime täheldada XVIII sajandi lõpul ja XIX algul. Talude arv 10 km² kohta oli mõlemas piirkonnas võrdlemisi sarnane, mõlemal pool esines enam-vähem võrdselt ka hajatalused ning tihedad, kompaktsed külad olid ülekaalus. Külade ühesuguse keskmise suuruse juures olid ka planeeringud, kaasa arvatud sumbkülad, oma üldilmelt üsna sarnased. Teatud piirkondlikud erinevused selles osas ei muuda asja. Kõigi nende ühiste joonte aluseks on feodalismiajal valitsenud ühesugused looduslikud ja majanduslikud tingimused.

Suuremad muudatused asustuse üldilmes toimusid XIX sajandi teisel poolel ja lõpul ning olid otseselt seotud kapitalistlike majandussuhete arenguga kogu maal. Sõepärast

esines nüüdki Saaremaa asustuse arengus mitmeid ühiseid jooni teiste Eesti piirkondadega. Suurenes talude arv, ja kuna nüüd uusi talusid loodi vastavalt majanduslikele nõuetele enam-vähem terviklike kruntidena, tõusis hajatalude ja hajusate külavormide osatähtsus. Tugeva sotsiaalse kihistumise tulemusena kujunes talukülade ümber paiknevate hulgaliste popsiõuede kõrval ka popsikülade võrk — nagu Lõuna-Eestiski. Liivimaa kubermangus olid selle juriidiliseks aluseks vastavad riigimõisate jaotamise määrused, Põhja-Eestis aga kujunesid saunakülade eramõisate maal. Moodustati juurde uusi külasid ja koos asustuse hajumisega omandasid need üha enam administratiivüksuste iseloomu. Lisagem, et asustuse arenedes polnud XIX sajandil Saaremaal enam sobivaid looduslike eeldusi uute sumb- ja ridakülade kujunemiseks: paremad ja kompaktsemalt ülesharitavad alad olid juba hõivatud, mistõttu uusi talusid tuli luua hajusalt.

Samal ajal iseloomustab Saaremaa asustuse arengut vanade, tihedate külavormide — sumb- ja ridakülade — väga suur stabiilsus. Külaplaanide võrdlemisel ei leidunud ühtki veidi suuremat ja tihedamat küla, mille planeering oleks XIX sajandil radikaalselt muutunud — kasvõi kruntimiste tõttu, nagu seda nii sageli Eesti mandriosas võib täheldada. See stabiilsus näitab, et kapitalistlikud suhted arenesid Saaremaal küllaltki nõrgalt ega suutnud lõhkuda vanu, iidsetel juurdunud maavaldu- ja külavorme.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Toimetusse saabunud
28. V 1973

Г. ТРОСКА

СААРЕМААСКИЕ ДЕРЕВНИ В XIX в.

Резюме

Если в предыдущих исследованиях истории поселения на о. Сааремаа основное внимание обращалось на возникновение и развитие форм деревень в более ранние века, то в данной статье автор дает обзор сааремааских поселений, главным образом, деревень в XIX в. Обзор основан на картах приходов, составленных в конце XVIII в., картах, составленных русскими военными топографами в 1809 и 1824 гг., мызных планах, относящихся ко второй половине XIX в. и частично к началу XX в., причем для сравнения использованы 3-верстовая карта середины XIX в. и одноверстовка рубежа XIX—XX вв.

В начале XIX в. о. Сааремаа был заселен сравнительно густо (рис. 1, 2), причем гуще — восточная часть и п-ов Сырве. Довольно большое число (18,6% — о. Муху, 44,2% — Ямая) из общего количества составляли однодворки, стоявшие в стороне от деревни (рис. 3).

Сааремааские деревни не очень велики, в среднем 7—10 дворов, при этом в приходах с более густой сетью деревень средняя величина деревни меньше и наоборот (рис. 4). В конце XIX — начале XX в. количество хозяйств было значительно больше — в среднем 21. Большую часть прироста дали хозяйства бобылей, число которых значительно увеличилось во второй половине и особенно в конце XIX в. В деревни стали включать и однодворки. Если в начале XIX в. подавляющую часть составляли маленькие деревни (дворов менее 10), то в начале XX в. значение и абсолютное число малых деревень уменьшились, больших же увеличились (табл. 1). Число деревень выросло в начале XX в. также за счет новых дворов, возникших вокруг прежних однодворок, и хозяйств бобылей, появившихся при разделе государственных имений.

На рубеже XVIII—XIX вв. на Сааремаа были представлены все основные формы известных в Эстонии деревень: кучевые с густой компактной и менее плотной застройкой (рис. 5, 6), рядовые (рис. 7), цепочечные (рис. 8), рассеянные (рис. 9). Больше всего встречалось кучевых деревень (50%), из них $\frac{2}{3}$ с компактной планировкой, остальные разреженные и совсем мало — с площадью в центре. По общему виду планировки и расположению чаще всего на краю пахотного массива они ничем не отличались от кучевых деревень северной Эстонии. Примерно треть всех деревень составляли рядовые и деревни «цепочкой», остальную часть — деревни смешанных форм.

Большинство компактных деревень в течение XIX в. сохраняло свою основную планировку независимо от прироста дворов. Размежевание, которое на Сааремаа началось значительно позднее, чем в других частях Эстонии, почти совсем не повлияло на планировку здешних деревень. Часть же деревень в результате прироста дворов изменила общий вид планировки: малые кучевые превратились в рядовые и рассеянные деревни, деревни «цепочкой» — в рядовые и, наоборот, малые рядовые и цепочечные — в кучевые

и рассеянные деревни и т. д. Новые, возникшие в XIX в. деревни, были чаще всего рядовыми, цепочечными или рассеянными. Таким образом, значение форм деревень к началу XX в. значительно изменилось в пользу более рассеянных форм.

Ни у одной формы деревень в начале и конце XIX в. не было, как и во всей Эстонии, определенных районов распространения, все они встречались вперемежку (рис. 10, 11). Можно лишь отметить группировку более компактных кучевых деревень в восточной части Сааремаа и на о. Муху, а их менее компактные формы вместе с остальными деревнями более рассеянного типа и большим количеством однодворок — в западной части Сааремаа. Рассеянные деревни встречались несколько чаще и в восточной части, вблизи низкого и расчлененного южного побережья, в то время как рядовые и деревни «цепочкой» встречались нередко в глубинной части острова и вблизи северного побережья.

В характере и развитии поселения на о. Сааремаа в XIX в. имеется много общего с остальными частями Эстонии, но есть и различия. Многие общие с материковой частью северной Эстонии (густота поселения, распространение хуторов, преобладание густых компактных форм деревень) черты заметны главным образом в конце XVIII — начале XIX в. Общей является и тенденция возникновения новых деревень в первую очередь с рассеянной планировкой. Свообразным для Сааремаа было сохранение компактных форм деревень, тогда как на территории материковой Эстонии в условиях более интенсивного развития капитализма старые компактные деревни в основном исчезли.

Институт истории

Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию

28/V 1973

G. TROSKA

DIE DÖRFER VON SAAREMAA IM 19. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Wurde in früheren Forschungen der Siedlungsgeschichte von Saaremaa die größte Aufmerksamkeit den Dorfformen früherer Jahrhunderte gewidmet, so gibt vorliegender Aufsatz eine Übersicht der Besiedlung der Insel Saaremaa, vorerst ihrer Dörfer, im 19. Jh. Die Übersicht stützt sich auf die am Ende des 18. Jh. zusammengestellten Karten der Kirchspiele, auf die von russischen Militärtopographen in 1809 und 1824 zusammengestellten topographischen Karten, sowie auf die aus der zweiten Hälfte des 19. Jh., ja teils aus dem Anfang des 20. Jh. stammenden Gutskarten, wobei vergleichsweise auch eine 3-Werst-Karte aus der Mitte des 19. Jh. und eine 1-Werst-Karte aus der Jahrhundertwende benutzt wurden.

Am Anfang des 19. Jh. war Saaremaa verhältnismäßig dicht besiedelt (Abb. 1, 2), wobei der östliche Teil der Insel und die Halbinsel Sörve dichter besiedelt waren. Die entfernt von den Dörfern liegenden Streugesinde bildeten einen ziemlich hohen Anteil (Muhu 18,6, Jämaja 44,2%) der Gesamtzahl der Gehöfte (Abb. 3).

Die Dörfer Saaremaas sind nicht besonders groß, durchschnittlich umfassen sie 7—10 Bauernhöfe, dabei ist die durchschnittliche Größe der Dörfer in Kirchspielen mit dichterem Dörfernetz kleiner und umgekehrt (Abb. 4). Ende des 19. und Anfang des 20. Jh. war die Zahl der bäuerlichen Wirtschaften bereits merklich größer, durchschnittlich 21. Den größten Teil des Zuwachses der Wirtschaften bildeten die Häuslerstellen, welche in der zweiten Hälfte des 19. Jh., insbesondere aber gegen Ende des Jh. massenweise entstanden; auch begann man, die Streugesinde unter die Dörfer zu zählen. Bildeten zu Anfang des 19. Jh. kleine Dörfer von weniger als 10 Bauernhöfen den vorherrschenden Teil, so hat sich zu Beginn des 20. Jh. der Anteil der kleinen Dörfer sowie auch ihre absolute Zahl verringert, die der größeren aber ist angestiegen (Tab. 1). Ebenso ist zu Anfang des 20. Jh. die Zahl der Dörfer auf Rechnung der um die früheren Einzelhöfe herum entstandenen neuen Bauernhöfe wie auch durch die Verstückerung von Krongütern gebildeten Häuslerstellen angestiegen.

Auf der Insel Saaremaa waren um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts alle in Estland bekannten Grundformen der Dörfer vertreten: Haufendörfer von größerer bzw. geringerer Konzentration (Abb. 5, 6), Reihendörfer (Abb. 7), Kettendörfer (Abb. 8), Streudörfer (Abb. 9). Am zahlreichsten waren Haufendörfer (50%), darunter $\frac{2}{3}$ mit dichtigem, die übrigen mit weniger dichtem Grundplan und nur ein ganz kleiner Teil mit Zentralplatz. Weder durch das Gesamtbild ihres Grundrisses, noch ihrer Lage nach (meist innerhalb des Randes bzw. am Rande des Feldmassivs) unterschieden sie sich von den Haufendörfern Nord-Estlands. Ungefähr $\frac{1}{3}$ aller Dörfer waren Reihen- und Kettendörfer, 16% waren Streudörfer, die übrige kleine Teil gehörte zum Mischtyp.

Ungeachtet des Hinzukommens neuer Bauernhöfe konnte die Mehrzahl der dichteren

Dörfer im Laufe des 19. Jh. ihre planmäßigen Grundformen beibehalten. Die Verkoppelung, zu der es auf der Insel Saaremaa beträchtlich später kam, als im übrigen Estland, hatte fast überhaupt keinen Einfluß auf die Planung der hiesigen Dörfer. Bei einem Teil der Dörfer hat sich aber infolge des Hinzukommens von neuen Höfen das Gesamtbild des Grundrisses verändert — aus kleinen Haufendörfern wurden Reihen- und Streudörfer, aus Kettendörfern wurden Reihendörfer und umgekehrt, aus kleinen Reihen- und Kettendörfern Haufen- und Streudörfer usw. Die neuen, im 19. Jh. entstandenen Dörfer sind meistens Reihen-, Ketten- und Streudörfer. Somit hat sich das Verhältnis der Dorfformen zu Anfang des 20. Jh. merklich zugunsten der weniger dichten Dorfformen geändert.

Weder zu Beginn noch zu Ende des 19. Jh. hat es hier, wie in ganz Estland, bestimmte abgegrenzte Verbreitungsgebiete weder für die eine noch für die andere Dorfform gegeben, sondern sie verbreiteten sich durcheinander über das ganze hier untersuchte Gebiet (Abb. 10, 11). Allerdings kann im östlichen Teil Saaremaas und auf der Insel Muhu eine Konzentrierung dichter Haufendörfer festgestellt werden. Zur gleichen Zeit beherrschte die weniger dichte Form gemeinsam mit anderen weniger dichten Dorfformen und einer größeren Zahl Streudörfer den westlichen Teil Saaremaas. Zahlreiche Streudörfer gab es auch östlicher — in der Nähe der niedrigen zergliederten Südküste, während Reihen- und Kettendörfer an verschiedenen Stellen im Landinneren und nahe der Nordküste vorkamen.

Charakter und Entwicklung der Besiedlung von Saaremaa im 19. Jh. weisen so manchen gemeinsamen Zug mit anderen Teilen Estlands auf, andererseits gibt es aber mancherlei Eigenartiges. Viele gemeinsame Züge in der Besiedlung des nördlichen Teils des Festlands (Besiedlungsdichte, Verbreitung der Streudörfer, Übergewicht der kompakteren Dorfformen) können vorerst Ende des 18. Jh. — Anfang des 19. Jh. beobachtet werden. Auch gibt es eine gemeinsame Tendenz zur Entstehung neuer Dörfer als Streudörfer. Eigentümlich ist aber auf der Insel Saaremaa das Weiterbestehen alter, dichter Dorfformen, welche zur gleichen Zeit auf dem estnischen Festland unter den Verhältnissen der intensiveren Entwicklung des Kapitalismus, in der Mehrzahl verschwanden.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der
Estnischen SSR*

Eingegangen
am 28. Mai 1973